

Artur Wysocki

Badanie zderzenia kultur metodą biograficzną

Przegląd Socjologii Jakościowej 9/4, 152-166

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Artur Wysocki

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Badanie zderzenia kultur metodą biograficzną

Abstrakt Artykuł prezentuje założenia teoretyczne i metodologiczne badania historycznego przypadku zderzenia między kulturą polską i sowiecką na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941. Badania przeprowadzono metodą biograficzną, bazując na zastanym materiale pamiętnikarskim. W pierwszej części przybliżono kontekst historyczny przedmiotu badań – pierwszą okupację sowiecką oraz przyjętą perspektywę teoretyczną – kategorię zderzenia kultur. W części drugiej scharakteryzowano wykorzystane w badaniach źródła, sposób wykorzystania metody biograficznej oraz przebieg procedury badawczej. W zakończeniu artykułu zaprezentowano najważniejsze rezultaty badania wybranego przypadku zderzenia kultur metodą biograficzną.

Słowa kluczowe zderzenie kultur, metoda biograficzna, polskość, sowieckość, tożsamość kulturowa

Artur Wysocki, doktor socjologii, adiunkt w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół socjologii narodu i grup etnicznych, stosunków międzykulturowych oraz globalnych procesów społecznych. Jest członkiem kolegium redakcyjnego socjologicznego pisma naukowego „Konteksty Społeczne”. W pierwszej połowie 2014 roku ukaże się jego książka pt.: *Zderzenie kultur. Polskość i sowieckość na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1941 we wspomnieniach Polaków*.

Dane adresowe autora:

Instytut Socjologii
Wydział Filozofii i Socjologii
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
ul. Langiewicza 6a
20-031 Lublin
e-mail: artur.wysocki@poczta.umcs.lublin.pl

Metoda biograficzna znalazła szczególne zastosowanie w badaniach nad problematyką tożsamości kulturowej, również tożsamości narodowej. Za przykład służyć mogą *Kultury narodowe u korzeni* Antoniny Kłoskowskiej (2005) – praca, która oprócz tego, że prezentuje wyniki analizy subiektywnego aspektu zjawisk narodowych (w świetle przeżyć i doświadczeń jednostek), jest także, a może przede wszystkim, bardzo dobrym wprowadzeniem w problematykę socjologii narodu. Innego przykładu dostarcza projekt badawczy *Biografia a tożsamość narodowa* przeprowadzony przez zespół pracowników Katedry Socjologii Kultury Uniwersytetu Łódzkiego pod kierownictwem Zbigniewa Bokszańskiego w ramach, koordynowanych przez Fritza Schütze i w oparciu o opracowaną przez nie-

go metodę wywiadu narracyjnego, międzynarodowych badań nad kolektywnymi aspektami biograficznych doświadczeń wojny (Czyżewski, Piotrowski, Rokuszewska-Pawełek 1995).

Zarówno najnowsze, jak i dawniejsze prace wykorzystujące metodę biograficzną potwierdzają, że posiada ona, mimo typowych dla niej ograniczeń (która metoda ich nie ma?), ugruntowaną pozycję w naukach społecznych. W socjologii polskiej często utożsamiano ją z analizą autobiografii wywoływanych drogą konkursu. Jak podkreśla jednak Jan Lutyński, podejście biograficzne może być zastosowane również w badaniach opartych o inne od pamiętników dokumenty osobiste bądź same pamiętniki mogą być w nim analizowane w oderwaniu od biografii ich autorów (1994: 308–309).

Tematem artykułu jest ukazanie sposobu użycia i analiza przydatności metody biograficznej w badaniu stosunków kulturowych, a ściślej, historycznego przypadku zderzenia kulturowego, jakie miało miejsce na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w okresie pierwszej okupacji sowieckiej (tj. w okresie 17 września 1939 – 22 czerwca 1941 roku)¹. W tym celu przedstawiono przyjęte w badaniu założenia teoretyczne (rozumienie pojęcia zderzenia kultur), jego przedmiot (kontakt kultury polskiej i sowieckiej na ziemiach wschodnich II RP w latach 1939–1941) oraz założenia metodologiczne odnoszące się do metody biograficznej, materiału empirycznego i procedury badań. W podsumowaniu zaprezentowano główne rezultaty badań.

¹ Artykuł bazuje na wynikach badań będących podstawą rozprawy doktorskiej pt.: „Zderzenie kultur na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1939–1941. Okupacja sowiecka we wspomnieniach Polaków”, której publiczna obrona odbyła się 1 czerwca 2011 roku na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

Pierwsza okupacja sowiecka

Upadek systemu komunistycznego zdjął z problematyki „obecności” sowieckiej na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941 klauzulę tematu zakazanego lub – w najlepszym wypadku – tematu ujmowanego w odpowiednio zdeformowany sposób. Po 1989 roku u osób, które przeżyły okupację, ujawniła się silna potrzeba podzielenia się swoimi, nieraz głęboko traumatycznymi doświadczeniami i spostrzeżeniami. Widać tu chęć przekazania wiedzy na temat tego, jaki był realny, a nie znany z propagandy, stosunek Sowietów do ludności polskiej i ludności polskiej do nich oraz jak wyglądały wydarzenia unaoczniające metody wprowadzania i skutki przeszczepiania ustroju sowieckiego na grunt społeczeństwa polskiego. W oficjalnym obiegu wydawniczym na przestrzeni całych lat dziewięćdziesiątych pojawiła się liczna i różnorodna literatura wspomnieniowa, a ogłaszane konkursy pamiętnikarskie spotkały się z bardzo dużym odzewem.

O ile wspomnienia te oraz wydarzenia, których dotyczą, były przedmiotem licznych studiów historycznych, o tyle problematyka kontaktu z Sowietami i sowieckim porządkiem społecznym na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941, jak również wspomniana fala pamiętników z przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, nie znalazły jak dotąd większego zainteresowania w badaniach socjologicznych².

² Jedynie dwie prace autorstwa Alicji Rokuszewskiej-Pawełek (2002) i Kai Kaźmierskiej (1999), związane z przywołanym już projektem *Biografia a tożsamość narodowa*, ze względu na wykorzystany w nich podobny materiał empiryczny (biografie) i zbliżony przedmiot badań (doświadczenia wojenne i okupacyjne na ziemiach wschodnich II RP), w ograniczonym zakresie nawiązują do podjętych przeze mnie badań. Zważając jednak na to, że w badaniach własnych biografie, po pierwsze, użyte są jako „środek” (*biography as a means*), a nie jako „temat” (*biography as a topic*), a pod drugie, że są materiałem zastanym, a nie wywoływającym odpowiednią techniką – wywiadu narracyjnego

Podstawowym, ogólnym celem omawianych badań była wieloaspektowa analiza dynamiki stosunków społecznych na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w okresie pierwszej okupacji sowieckiej dokonana z perspektywy zderzenia kulturowego. Rozumienie i sposób użycia pojęcia zderzenia kultur nawiązuje do tradycji badań w socjologii i antropologii polskiej nad różnymi wymiarami kontaktu między zbiorowościami o odmiennych kulturach. W badanym przypadku kulturowe zróżnicowanie dotyczyło dwóch kultur – polskiej i sowieckiej, w okresie od 17 września 1939 roku do 22 czerwca 1941 roku, a więc w sytuacji, gdy na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej wkraczają wojska Armii Czerwonej, a niedługo później także ludność napływowa ze wschodu, mająca za zadanie budować na zajętych terenach nowy porządek społeczny. Rozgrywające się wówczas wydarzenia stanowią niezwykle interesującą i rozbudowaną ilustrację przejawów kontaktu ludności miejscowej z odmienną rzeczywistością społeczno-kulturową i jej społecznych konsekwencji.

Czym jest zderzenie kultur?

Zderzenie kultur to szczególna odmiana kontaktu kulturowego, podczas którego dochodzi do konfrontacji jednostek i zbiorowości odznaczających się istotnie odmiennymi cechami kulturowymi składającymi

(zgodnie z programem badawczym zainicjowanym przez Fritza Schütze w ramach jego socjologii biografistycznej i metody wywiadu narracyjnego, a inspirowane głównie przez socjologię interakcjonistyczną Anselma Straussa), po trzecie wreszcie, ze względu na fakt, że przedmiotem badania własnego objęto jedynie pierwszą okupację sowiecką, a nie doświadczenia wojenne z całego okresu drugiej wojny światowej i całego obszaru przedwojennej Polski, można uznać, że prezentowane badania są pierwszą w socjologii pracą dotyczącą zderzenia kultur podczas pierwszej okupacji sowieckiej. Nie oznacza to jednak, że wnioski płynące z prac wymienionych autorek, zwłaszcza częściowe, dotyczące obrazów Sowietów i charakterystyki okupacji sowieckiej, jako subiektywnego doświadczenia jednostek, nie zostały uwzględnione w badaniach własnych. W dużym stopniu stanowiły one punkt wyjścia (lub odniesienia) dla sformułowanych pytań badawczych.

się na ich specyficzne tożsamości kulturowe. Kontakt kulturowy, sygnowany pojęciem zderzenia kultur, odróżnia się od innych typów kontaktu kulturowego tym, że jest względnie gwałtowny i nieoczekiwany, ma charakter bardziej konfrontacyjny niż tolerancyjny (choć oba aspekty są w nim obecne) oraz dotyczy raczej większych całości społecznych (wielkich grup, zbiorowości czy kategorii społecznych, a przy pewnych założeniach nawet całych systemów społeczno-kulturowych) niż indywidualnych przypadków wynikających ze znalezienia się jednostki lub małej grupy (np. rodzina) w obcym otoczeniu kulturowym (np. skutek migracji zarobkowej lub studiów za granicą). Zderzenie kultur posiada przy tym, jak każdy kontakt kulturowy, zarówno charakter makrospołeczny, jak i mikrospołeczny, to jest dotyczy wielkich całości społecznych, w praktyce zaś jest zbiorem zachowań społecznych na poziomie mikro.

Zderzenie kultur to proces, który zawiera fazę kontaktu i fazę reakcji na niego – zmianę, jaką wywołuje. Proces, o którym mowa, przebiegać może różnie w różnych sferach życia społecznego. Ogólnie można stwierdzić, że zderzenie kultur zawiera się w sytuacjach pomiędzy spotkaniem, zrozumieniem, porozumieniem i tolerancją a konfliktem, niezrozumieniem, brakiem porozumienia i uprzedzeniami³. Odkrywanie, w jakich sytuacjach dochodzi do spotkania, a w jakich do konfliktu, jest odkrywaniem struktury różnic między kulturami – ciągłości (podobieństw) między kulturami w jednych obszarach i nieciągłości (odmienności) w innych (jest charakterystyką kultury własnej i obcej w obliczu określonego kontaktu kulturowego). W praktyce badawczej stwarza to konieczność odpowiedzi na pytania: jakie

³ Na marginesie warto zaznaczyć, że trudność w określaniu, czym jest zderzenie kultur polega między innymi na tym, że nie ma w języku polskim odpowiedniego pojęcia na oznaczenie zjawisk mieszczących się pomiędzy spotkaniem i konfliktem.

zachowania bądź tematy rozmów podejmują w interakcjach ludzie pochodzący z odmiennych kultur, jakich unikają, i które z nich, jeśli zostaną już wywołane, rodzą zakłopotanie, niezrozumienie czy wrogość. W konkretnych przypadkach kontaktu kulturowego umożliwia to dokonywanie charakterystyk poszczególnych kultur polegające na sporządzaniu katalogu cech kulturowych (wyróżników kulturowych) traktowanych przez uczestników zderzenia w kategoriach swojskości i obcości, względnie inności. Badanie zderzenia kultur może więc służyć określeniu bliskości i dystansów pomiędzy danymi kulturami.

Konsekwencją powyższego określenia zderzenia kultur jest przyjęcie, po pierwsze, szerokiego, tak zwanego antropologicznego rozumienia kultury, gdyż nie przesądza się, które elementy kultury obcej zostaną wyróżnione przez określoną ludność jako istotnie różniące się od kultury własnej, po drugie zaś, ujęcia dystrybucyjnego kultury, co oczywiście wynika z tego, że badaniu poddane jest to, co charakteryzuje i odróżnia poszczególne kultury, a nie to, co je łączy.

Przyjęte rozumienie omawianego pojęcia nawiązuje do tradycji polskich badań socjologicznych i antropologicznych, w których zderzenie kultur stanowi podstawową optykę analiz. Do tej tradycji należą między innymi: prekursorskie badania Kazimierza Dobrowolskiego (1952) dotyczące konsekwencji kontaktów kultury ludowej i miejskiej oraz rolnej i pasterskiej, badania Józefa Burszty i Zbigniewa Jasiewicza (1962) z lat sześćdziesiątych XX wieku dotyczące problematyki adaptacji kulturowej na tak zwanych ziemiach odzyskanych, badania Ewy Nowickiej (1972) nad ruchami społecznymi w społeczeństwach pierwotnych będących wynikiem europejskiego podboju i kolonizacji, systematyzację pojęcia dokonaną przez Krzysztofa Kwaśniewskiego (1982), a także niedawne

analizy Kazimierza Krzysztofka (1995/1996) dotyczące problemów adaptacji transformującego się społeczeństwa polskiego do demokracji i gospodarki rynkowej w latach dziewięćdziesiątych XX wieku oraz badania Andrzeja Tarczyńskiego (2001) nad hiszpańską konkwistą (zob. też Wysocki 2008b).

Metoda biograficzna w badaniu zderzenia kultur

Socjologiczne badania zderzenia kultur, zgodnie z ustaleniami Krzysztofa Kwaśniewskiego (1982), przebiegać mogą w wymiarze makrosocjalnym, jeśli ich przedmiotem stają się zjawiska społeczne wynikające z obiektywnych odmienności systemów społeczno-kulturowych, oraz w wymiarze mikrosocjalnym, jeśli brana jest pod uwagę treść świadomości społecznej będąca wynikiem obiektywnych różnic międzykulturowych. Wiodącą rolę w analizie zjawisk zróżnicowania i konfrontacji rzeczywistości polskiej i sowieckiej w prezentowanej pracy odgrywał kierunek „świadomościowy”. Zdecydował o tym charakter wykorzystanego materiału empirycznego.

W relacjonowanych badaniach własnych wykorzystano wyłącznie źródła zastane, które można podzielić na dwie kategorie. Pierwszą stanowiły materiały pierwotne w postaci pamiętników, wspomnień i relacji. Pochodziły one z różnych okresów po wydarzeniach objętych analizą, jednak ich zasadniczą część to materiał autobiograficzny powstały pod koniec lat osiemdziesiątych i w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku⁴ zgro-

⁴ Z powyższego powodu w niektórych systematykach metod i technik badawczych wyłącza się ze źródeł pierwotnych ten rodzaj dokumentów osobistych (Sołoma 1999: 36–37). Nie zmienia to jednak faktu, że wspomnienia spisywane nawet z odległej perspektywy czasowej są dokumentami „z pierwszej ręki” tworzonymi przez bezpośrednich świadków wydarzeń, a więc spełniają warunek ich pierwotności.

madzony w Archiwum Wschodnim działającym przy Fundacji Ośrodek Karta w Warszawie (a więc pamiętniki w większości powstałe w efekcie odezwów autorów na liczne konkursy pamiętnikarskie ogłaszane w latach 1989–1994⁵) oraz pamiętniki publikowane w oficjalnym obiegu wydawniczym na emigracji (przed 1989 rokiem) i w kraju (po 1989

⁵ W analizie wykorzystano dwa zbiory dokumentów będących w posiadaniu Archiwum Wschodniego. Ze zbioru: *Wspomnienia i relacje* (sygn. AW I – relacje, AW II – wspomnienia) wyselekcjonowano 1409 pamiętników, które dotyczą okresu pierwszej okupacji sowieckiej [rekord, hasło przedmiotowe: Okupacja sowiecka po 17.09.1939, kresy II RP, repatriacje itd. Zbiór ten powstał w wyniku systematycznej pracy dokumentacyjnej Archiwum Wschodniego prowadzonej od momentu jego powstania w listopadzie 1987 roku. Wyselekcjonowany materiał autobiograficzny pochodzi z kilku źródeł. Po pierwsze jest wynikiem własnej działalności Archiwum nagrywającego i spisującego relacje świadków historii. Po drugie, materiały te zebrano podczas kwerend tematycznych w archiwach na terenie Polski i byłego ZSRR lub pozyskano od organizacji społecznych, takich jak na przykład Związek Sybiraków. Po trzecie (tych materiałów wykorzystano w pracy najwięcej) są one wynikiem organizowanych lub współorganizowanych konkursów pamiętnikarskich. Wśród nich najbardziej znaczące są konkursy: a) *Wschodnie losy Polaków 1939–1946* (ogłoszony w 1989 roku, sygnatury w zbiorach AW: .../Ł); b) *Wschodnie piętno najnowszej historii Polski* (1989, sygn. AW: .../1K); c) *Kresy Wschodnie pod okupacjami 1939–45* (1991/1992, sygn. AW: .../2K); d) *Wysiedlenie – wspólne doświadczenie narodów* (brak bliższych informacji na temat tego konkursu); e) *Repatrianci z Kresów Wschodnich w latach 1944–1957 – dzieje jednostek, rodzin i zbiorowości* (1990, sygn. AW: .../J). Pozostałe dokumenty opisywanego zbioru pochodzą z wymiany materiałów z innymi organizacjami społecznymi (np. Stowarzyszeniem *Memoriał z Moskwy* – zbiór tematyczny *Wspomnienia i relacje*, sygn. M VI, Związkiem Sybiraków – sygn. ZS) oraz od osób prywatnych przekazujących pamiętniki bezpośrednio do Archiwum (w tym tzw. kolekcje osobiste).

Osobnym zbiorem wykorzystanym w badaniach, choć w mniejszym stopniu niż powyżej scharakteryzowany i zdecydowanie jako materiał pomocniczy, były kopie polskich zbiorów Instytutu Hoovera w Stanford (Kalifornia, USA) przechowywane w AW (30 relacji). Należą do nich fragmenty kolekcji Andersa (sygn. AW V/AC), kolekcji Ministerstwa Informacji i Dokumentacji (zawierającej ponad 10 tysięcy stron relacji i dokumentów z czasów okupacji sowieckiej 1939–1941) oraz kolekcji Ambasady RP w Kujbyszewie. Te dwa ostatnie funkcjonują pod nazwami zbiorów tematycznych *Powiaty pod okupacją sowiecką 1939–1941* i *Powiaty pod okupacją sowiecką* (sygn. AW V/HIMID i AW V/MINF).

roku)⁶ (zasadniczą część materiału empirycznego zebrano pomiędzy lutym a lipcem 2006 roku podczas kwerendy w Archiwum Wschodnim).

Druga kategoria źródeł to materiały wtórne, na które składały się monograficzne opracowania historyków rekonstruujące w warstwie faktograficznej całość wydarzeń pierwszej okupacji sowieckiej bądź odnoszące się jedynie do niektórych jej aspektów, a zwłaszcza cytowane w nich fragmenty wspomnień i relacji. Opatrzono je jednak z reguły odmienną interpretacją⁷. Zarówno pierwsza, jak i druga kategoria źródeł dotyczyły „polskiej strony” zderzenia kulturowego.

Właściwym sposobem analizy dla pierwszej kategorii źródeł, które stanowiły podstawowy materiał empiryczny badań, była, będąca tu w centrum uwagi, metoda dokumentów osobistych (biograficzna). Mimo że obecnie badania biograficzne koncentrują się przede wszystkim na analizie opowieści wywoływanych (np. narracje, historie mówione), to przyjęty w relacjonowanej pracy sposób analizy zbioru pamiętników oraz szczegółowa procedura badawcza odnoszą się do podstawowego nurtu badań biograficznych w socjologii polskiej i tym sa-

⁶ W ścisłym, metodologicznym znaczeniu wykorzystany w badaniu materiał posiada charakter autobiografii, a nie pamiętników, jeśli odwołać się do ustaleń Chavy i Davida Nachmiasów (Frankfort-Nachmias, Nachmias 2001: 340). Z kolei, bazując na typologii autobiografii autorstwa Gordona Allporta, wykorzystane w pracy źródła należą do autobiografii tematycznych (Allport 1942 za: Frankfort-Nachmias, Nachmias 2001: 339).

⁷ Dorobek historiografii polskiej na temat pierwszej okupacji sowieckiej, mimo dalekiego od satysfakcji procesu odtajniania materiałów archiwalnych, należy uznać dziś za znaczący. Sama problematyka budzi stosunkowo duże zainteresowanie poszczególnych badaczy i funkcjonuje w środowisku historyków jako odrębny problem badawczy, wokół którego rozrasta się sfera instytucjonalna – specjalistyczne publikacje, konferencje, a nawet zespoły badawcze. Mam tu na myśli głównie Samodzielną Pracownię Dziejów Ziemi Wschodnich II RP działającą przy Instytucie Studiów Politycznych PAN, dla której problematyka lat 1939–1941 stanowi jeden z najważniejszych, choć nie jedyny, obszar badawczy.

mym bazują na jej klasycznych już dziś ustaleniach (Chałasiński 1931; 1938; Szczepański 1973; Thomas, Znaniecki 1976; Lutyński 1983; Kłoskowska 2005). W pewnym zakresie (tak jak zostało to już wyżej wspomniane) nawiązują także do prac autorstwa A. Rokuszewskiej-Pawełek (2002) i K. Kaźmierskiej (1999) oraz pozostałych rezultatów osiągniętych w projekcie badawczym *Biografia a tożsamość narodu* (np. emiczna analiza obrazów grup narodowych Z. Bokszańskiego [1996]).

Wybór scharakteryzowanego powyżej materiału empirycznego implikował szereg problemów, które miały wpływ zarówno na samą procedurę badawczą, jak również na zasięg i znaczenie wyników przeprowadzonej analizy.

Pierwszy z nich dotyczył momentu powstania biografii. Oczywiście jest, że oddalenie w czasie, zwłaszcza znaczne, opisywanych wydarzeń z życia może mieć istotne znaczenie dla treści wspomnień. Pamiętniki pochodzące z różnych konkursów z lat 1989–1994 zawierają obraz okupacji sowieckiej odzwierciedlony w określonym momencie biografii autorów. Zapewne pochodzą one z okresu będącego w bezpośrednim następstwie momentu, w którym ogłaszano odezwy konkursowe i w którym docierały one do zainteresowanych osób. Nie jest jednak wykluczone, że pewna ich część lub nawet całe pamiętniki były spisywane wcześniej, w oczekiwaniu na odpowiednią chwilę dającą możliwość ich upublicznienia. Nie ma niestety żadnych informacji pochodzących od autorów, poza pojedynczymi deklaracjami, kiedy faktycznie powstawały wysyłane później na konkurs wspomnienia.

W związku z powyższymi wątpliwościami można przyjąć dwie strategie analityczne określają-

ce relacje między utrwalonymi w analizowanym zbiorze pamiętników wydarzeniami a utrwalonym w świadomości społecznej obrazem tych wydarzeń. Po pierwsze, można przyjąć, że moment powstania analizowanych wspomnień ma istotne znaczenie. Znaczne oddalenie w czasie od opisywanych wydarzeń, przeżyć i przemyśleń implikuje „znieskształcenia” treści spisywanego pamiętnika przez cały szereg czynników natury historycznej i społecznej. W przypadku pamiętników o okupacji sowieckiej chodzić może o czynniki związane na przykład z ideologizacją okresu drugiej wojny światowej i jej podokresów oraz rolę i znaczenie przypisywane poszczególnym stronom konfliktu. W czynnikach tych mieściłaby się oficjalna polityka i propaganda PRL-u, ale także kultywowana i wspólnie przeżywana pamięć o wojnie obecna w środowiskach kombatanckich, emigracyjnych, niepodległościowych i tym podobnych. Lata zimnej wojny mogły ponadto uwypuklić różnice kulturowe i cywilizacyjne między światem Zachodu i Wschodu. Nie bez znaczenia była również sama atmosfera przełomu 1989 roku, która zadziałać mogła jak „zapalnik” przyczyniający się do „wybuchu” potrzeby napisania o tym, jak było naprawdę, opowiedzenia skrywanej przez dziesięciolecia prawdy i być może niejednokrotnie jej skutkiem było przerysowanie wydarzeń i ich oceny. Selekcja spisywanego materiału mogła być dokonywana z uwzględnieniem wyobrażeń autorów o tym, co warto, a czego nie warto przekazywać 50 lat po okupacji. Mówiąc krótko, na treść analizowanych pamiętników mogły wpłynąć obecne w poszczególnych rodzinach i szerszych środowiskach społecznych całe zespoły znaczeń, symboli, interpretacji mające miejsce między opisywanymi i ocenianymi wydarzeniami a momentem spisania wspomnień.

Przyjęcie powyższej strategii analitycznej musi zakładać, że pamiętniki realnie powstają dopiero 50 lat po okupacji. Zamieszczona w nich treść, obok oczywistego faktu, że opisywane przeżycia dotyczyły osób podczas okupacji bardzo młodych, w swoim sposobie oceniających i patrzących na świat, jest przefiltrowana przez pryzmat istotnych przeszłych doświadczeń autorów, jak i „wymogów” terażniejszości. Do tych ostatnich należą zarówno sugestie i cele organizatorów konkursów pamiętnikarskich zamieszczonych w odezwach, jak również motywy autorów decydujących się spisać swoje wspomnienia. Rodzi to ryzyko mitologizacji, względnie stereotypizacji pierwszej okupacji sowieckiej przez osoby, które ją przeżyły i wymaga od badacza rzetelnego prześledzenia wszystkich okoliczności, które wpłynęły „zniekształcająco” na jej obraz.

Druga strategia analityczna opiera się o założenie przeciwne, a mianowicie, że pamiętniki nadsyłane na konkursy z lat 1989–1994 realnie powstawały w różnych momentach od opisywanych wydarzeń. W analizowanym zbiorze mogły się znaleźć zarówno wspomnienia pisane (lub przynajmniej szkicowane) w trakcie lub zaraz po okupacji i wojnie, jak również powstające z większej perspektywy czasowej w latach pięćdziesiątych, sześćdziesiątych i tak dalej oraz takie, które powstały jako bezpośredni skutek usłyszanej (przeczytanej) informacji o konkursie. Przyjęcie tej strategii, przy braku możliwości dokładnego określenia momentu powstania poszczególnych pamiętników, znosi problem rozpatrywania wpływu czasu na treść wspomnień i potrzebę rozpoznania istotnych czynników „zniekształcających” tę treść. Znosi też jednak możliwość badania diachronicznego obrazów pierwszej okupacji sowieckiej w poszczególnych momentach po 1941 roku przy pomocy wy-

branego materiału empirycznego, co samo w sobie byłoby niezwykle interesujące (badanie takie polegałoby na powtórzeniu tej samej procedury analitycznej dla grup pamiętników pochodzących z poszczególnych okresów między 1941 a 1989 rokiem, a następnie porównaniu uzyskanych w ten sposób wyników).

Wybierając do analizy jedynie zastane, wymienione wyżej zbiory wspomnień, nie jesteśmy dziś w stanie jednoznacznie określić momentu powstania poszczególnych pamiętników i dużym ryzykiem byłoby twierdzenie, że są one jedynie efektem ogłoszonych konkursów. Z tego powodu w prezentowanym badaniu przyjęto drugą z wymienionych strategii analitycznych, co sprowadza się do istotnego założenia, że moment powstania pamiętników o pierwszej okupacji sowieckiej nie jest możliwy do zweryfikowania i stąd nie może mieć mocy wyjaśniającej dla wyników niniejszej analizy.

Innym mankamentem wybranych do badania materiałów była niemożność określenia wszystkich istotnych zmiennych, na przykład informacji metryczkowych autorów, które zazwyczaj pełnią rolę zmiennych niezależnych.

Pomimo powyższych uwag materiał autobiograficzny zebrany w Archiwum Wschodnim posiada szereg zalet, które tłumaczą jego wybór jako podstawowego źródła danych. Najważniejszą z nich jest to, że treści analizowanych pamiętników powstawały samorzutnie. Nikt nie ukierunkowywał uwagi autorów na problemy wskazane w badaniach własnych. Wybrane do analizy pamiętniki pochodzą ponadto z wielu konkursów, których cele także były różnorodne. Fakt, że pojawiają się w nich w związku z tym wypowiedzi świadczące o doświadczeniu

zderzenia kulturowego świadczy tylko o jego doniosłości i istotności dla rzeczywistości społecznej tamtego czasu i miejsca.

Procedura badań

Operacjonalizacja pojęcia zderzenia kultur, badanego z poziomu przeżyć i doświadczeń jednostek będących członkami określonych kultur (redukcja indywidualizująca), sprowadza się do określenia podstawowej dyrektywy metodologicznej jako poznania jednego z aspektów tożsamości jednostki, którym jest poczucie różnicy pojawiające się w kontakcie z przedstawicielami odmiennej kultury. Podobnie formułuje cele analizy narodowości opartej o materiał autobiograficzny Antonina Kłoskowska, badając subiektywne poczucie narodowości, stara się odkryć jego dominujące warianty przy użyciu dwóch kategorii wskaźników: identyfikacji narodowej i walencji kulturowej (2005). W analizowanym materiale pamiętnikarskim poszukiwanie wypowiedzi mówiących o subiektywnym „poczuciu różnicy” było podstawową wytyczną dotyczącą selekcji materiału empirycznego. Wskaźnikami zderzenia kultur były więc te wypowiedzi autorów dotyczące okupacji sowieckiej (wygląd i zachowanie Sowietów, implantowanie sowieckiego porządku społecznego), które wyrażają uczucia i postawy zdziwienia, obcości, niezrozumienia, śmieszności i tym podobne.

Jan Szczepański, jak wiadomo, wymienił pięć podstawowych technik opracowywania dokumentów osobistych: metodę konstruktywną, metodę egzemplifikacji, metodę analizy treści, opracowania statystyczne i analizę typologiczną (1973: 639–642). W prezentowanym badaniu wykorzystano w największym stopniu metodę konstruktywną i anali-

zę typologiczną, w mniejszym – metodę egzemplifikacji i analizę treści.

Zdaniem Szczepańskiego, w metodzie konstruktywnej analiza polega na interpretacji możliwie dużej liczby autobiografii pod kątem przyjętej perspektywy teoretycznej i w odniesieniu do badanego problemu. Poszczególne opisy dotyczące tego problemu składają się na ogólny obraz badanych zjawisk. Odbywa się to, jak to zostało wyżej zaznaczone, nie na zasadzie wnioskowania statystycznego, lecz przez proces nasycenia tematycznego, a więc takie działania badawcze, które prowadzi do wskazania najczęściej powtarzających się wątków problemowych zawartych w danym zbiorze pamiętników. Reprezentatywność statystyczna w tym przypadku nie ma znaczenia. Liczba analizowanych pamiętników warunkowana jest bowiem sytuacją, w której nowe pamiętniki nie wnoszą niczego nowego do rekonstruowanego na ich podstawie obrazu rzeczywistości. Z powyższych względów w analizowanym materiale pamiętnikarskim o pierwszej okupacji sowieckiej wyselekcjonowano jedynie te wątki tematyczne, które wprost odnosiły się do opisu przebiegu i wyjaśnienia zderzenia kultur polskiej i sowieckiej.

Analiza typologiczna natomiast polega na klasyfikowaniu i kategoryzowaniu obecnych w autobiografiach treści w typy w zależności od problematyki badawczej, na przykład typy postaw, typy osobowości, typy zachowań czy typy wzorów współżycia między jednostkami danej zbiorowości. Najczęściej w badaniach społecznych stosuje się trzy rodzaje typów: typ idealny (tworzony na podstawie założeń teoretycznych), typ dominujący (powstaje na bazie analizy materiału empirycznego, ale nie ma odniesienia do konkretnej osoby

lub grupy) i typ empiryczny lub egzemplifikacyjny (ma odniesienia do konkretnej osoby lub grupy). Uważa się często, że dla metody biograficznej najbardziej odpowiedni jest właśnie ten rodzaj analizy (Babiński 2004: 55). W świetle powyższych uwag, zwłaszcza dotyczących ograniczeń epistemologicznych metody biograficznej, należy wyraźnie podkreślić, że w badanym przypadku zderzenie kultur identyfikuje jedynie pewien (prawdopodobnie dominujący) typ reakcji ludności polskiej na „obecność” sowiecką na ziemiach wschodnich w pierwszych miesiącach drugiej wojny światowej. Spektrum reakcji na Sowietów było w rzeczywistości znacznie szersze i obejmowało inne, poza zderzeniem kulturowym, typy. W wielu analizowanych pamiętnikach nie odnotowano żadnych treści świadczących o tym, że dana osoba uświadamia sobie odmienną kulturę ludności napływowej albo że ta odmienną wpływa na szczególne opinie o rzeczywistości sowieckiej bądź o samych Sowietach. Trzeba jednak pamiętać, że analizowany materiał empiryczny nie był wywoływany na cele niniejszego badania, a jedynie wykorzystano w nim zastane, pisane w różnych celach pamiętniki. Nie było więc możliwości ukierunkowania uwagi autorów wspomnień na zagadnienia związane z problemem badawczym.

Wreszcie metoda egzemplifikacji jest odmianą metody konstruktywnej i polega na doborze przykładów pochodzących z autobiografii do postawionych przed lub w trakcie badania hipotez bez podejmowania prób ich falsyfikowania. Ze względu na łatwość podważania twierdzeń powstałych w wyniku zastosowania tej metody została ona ograniczona w pracy do roli pomocniczej, uzupełniającej (Szczepański 1973: 639–642).

Próbą zastosowania technik analizy treści w stosunku do zebranego materiału badawczego była analiza „emiczna”, która polega na wyszczególnieniu typowych, powtarzających się tematów i charakterystycznych stwierdzeń dotyczących opisywanej przez autora autobiografii rzeczywistości⁸. W przypadku podjętej w pracy problematyki były to najczęściej przytaczane przez autorów autobiografii określenia charakteryzujące Sowietów i nowy porządek społeczny oraz wydarzenia z okresu pierwszej okupacji sowieckiej.

Nawiązując do terminologii właściwej analizie treści, należy stwierdzić, że przyjętą w badaniu podstawową jednostką analizy był *temat*, zaś jednostką kontekstu – *autobiografia*⁹. Aby zmniejszyć do minimum dowolność i przypadkowość doboru poszczególnych pamiętników wybranych do analizy, zastosowano następującą procedurę. Z elektronicznej bazy danych w Archiwum Wschodnim, przy pomocy wyszukiwarki, wygenerowano listę 1439 wspomnień i relacji dotyczących badanego okresu. Do tego zbioru dołączono 24 opublikowane pamiętniki. Następnie przypisano kolejnym pozycjom numery porządkowe od 1 do 1463. Dobór kolejnych pamiętników odbywał się na podstawie losowania indywidualnego, nieograniczonego, z wykorzystaniem tablicy liczb losowych (Frankfort-Nachmias, Nachmias 2001: 200–201, 582–585) i trwał do momentu stwierdzenia, że nowe jednostki analizy nie wносиły nowych istotnych wątków do badanej problematyki, a więc do momentu względnie pełnego

⁸ Analiza o charakterze *emic* różni się od analizy o charakterze *etic* (nawiązując do terminologii Kennetha L. Pike'a). Najogólniej mówiąc, ta ostatnia oparta jest na pojęciu badacza, a nie pojęć tych, których analiza dotyczy (Miles, Huberman 2000: 64; Silverman 2007: 247).

⁹ Jak podkreślają Frankfort-Nachmias i Nachmias, *temat* jako podstawowa jednostka analizy w analizie treści okazuje się szczególnie przydatny w „badaniach nad propagandą, w badaniach postaw, wyobrażeń czy wartości” (2001: 344).

nasylenia tematycznego analizowanego zbioru danych (Mayntz, Holm, Huber 1985: 87–105, 192–212).

Przeprowadzenie powyżej opisanej procedury badawczej pozwoliło ostatecznie przebadać 192 z blisko 1,5 tysiąca różnej objętości wspomnień i relacji zebranych w Archiwum Wschodnim i opublikowanych. Wśród tej liczby 87 pamiętników (44%) zawierało wątki przydatne do względnie pełnego (wyczerpującego), jak sądzę, zrozumienia struktury i dynamiki zderzenia kultur mającego miejsce na ziemiach wschodnich II RP pomiędzy 17 września 1939 a 22 czerwca 1941 roku.

Opisana wyżej procedura badawcza jest zgodna z zasadami doboru próby badawczej przyjętymi dla analiz opartych o materiał biograficzny, które nie są zwykle związane z modelem próby statystycznej, a co za tym idzie, wnioskowanie na podstawie wybranych przypadków w stosunku do większej populacji nie może być oparte na zasadzie prawdopodobieństwa, lecz jedynie na zasadzie wiarygodności. Często też same kryteria selekcji przypadków są wynikiem uzyskiwanych danych i nie można ich w pełni ustalić z góry przed przeprowadzeniem analizy. Alternatywą wobec statystycznego modelu wnioskowania jest model oparty na wnioskowaniu *ex post*, gdzie „wybór pojedynczych przypadków jest uzasadniony przez teoretyczne nasylenie (*theoretical saturation*) badanych przypadków, to jest w momencie, gdy nie pojawiają się już nowe atrybuty i związki w odniesieniu do nowych badanych przypadków” (Helling 1990: 22).

Przyjęta procedura badawcza jest również zgodna z koncepcją współczynnika humanistycznego, która stanowi podstawową dyrektywę metodologiczną metody biograficznej. W badaniach własnych

zrezygnowano z jej skrajnie idealistycznej postaci na rzecz bardziej umiarkowanego stanowiska, które akcentuje rolę współczynnika humanistycznego jako jednego z aspektów poznawanej rzeczywistości społecznej, a nie jedyne jej wykładnika (Babiński 2004: 54). Dokumenty osobiste wykorzystane w pracy służyły jedynie poznaniu świadomości społecznej i jej indywidualnych realizacji, a nie rzeczywistości społecznej w ogóle. Ponadto, co szczególnie ważne dla podjętej problematyki, były one pomocne w odkrywaniu mechanizmów powstawania postaw społecznych i ich przeobrażania pod wpływem określonych stosunków społecznych (w badanym przypadku – zderzenia kulturowego).

Dokonując socjologicznej analizy zjawisk znacznie oddalonych w czasie, nie sposób nie odnieść się do kwestii jej relacji do socjologii historycznej. Jej wpływ na sposób prowadzonej w badaniach własnych analizy i formułowane wnioski wybranego przypadku zderzenia kulturowego zaznaczył się trzema założeniami, które odpowiadają trzem podstawowym współczesnym rozumieniom socjologii historycznej wskazanym przez Jerzego Szackiego (2006: 1064–1065). Po pierwsze, przyjęto w pracy, że równoprawnym przedmiotem analizy może być nie tylko społeczeństwo współczesne, ale również społeczeństwa przeszłe, historyczne. Po drugie, badanych zjawisk społecznych nie można zrozumieć (a więc trafnie opisać i wyjaśnić), nie odwołując się do ich genezy i kontekstu historycznego. Po trzecie wreszcie, formułowane w wyniku analizy wnioski i prawidłowości na temat wybranego przypadku zderzenia kulturowego mają moc wyjaśniającą jedynie do badanych współrzędnych czasowo-przestrzennych, a więc nie mają charakteru praw uniwersalnych, co nie oznacza, że nie mogą być

przydatne lub częściowo prawdziwe dla społeczeństw (zbiorowości) istniejących w innych czasach, miejscach bądź kręgach kulturowych (Sztompka 1988; Chodak 1999; Kolasa-Nowak 2001).

W celu prawidłowej interpretacji materiału empirycznego, jak również dla prawidłowo wyciąganych wniosków płynących z jego analizy, niezbędne było więc uwzględnienie tego, co Piotr Sztompka określił mianem współczynnika historycznego (Sztompka 2002: 526–527). W badaniach własnych przełożyło się to między innymi na sposób prezentacji treści pamiętników wynikający z przeprowadzonej procedury badawczej oraz strategię interpretacji uzyskanych wyników. Z tych powodów uznano za niezbędne uwzględnienie w analizie dwóch kontekstów badanej problematyki – społecznego i historycznego. Pierwszy z nich brał pod uwagę sytuację społeczno-kulturową, gospodarczą i geopolityczną ziem wschodnich II RP do wybuchu drugiej wojny światowej. Uwzględniał także zagadnienia istotne dla odtworzenia stanu świadomości społecznej Polaków poprzedzającego kontakt z kulturą sowiecką – mit Kresów Wschodnich oraz stereotyp Rosji i Rosjan. Drugi zaś mieścił w sobie najważniejsze wydarzenia o charakterze historiograficznym odnoszące do lat 1939–1941 na terenach zajętych przez Armię Czerwoną, politykę sowietyzacyjną i narodowościową realizowaną przez władze sowieckie oraz charakterystykę napływowej ludności sowieckiej.

Obok wyżej wymienionych, wynikających z socjologii historycznej restrykcji natury epistemologicznej, prezentowane badania posiadają również inne ograniczenia, które wpłynęły na treść i zakres uzyskanych wyników.

Analizowany przypadek zderzenia kultur – jego przebieg i konsekwencje – odnosił się przede wszystkim do świadomości społecznej, a na obraz sowieckiego systemu społeczno-kulturowego wyłaniającego się z analizowanych pamiętników miały wpływ wszystkie te czynniki, które wystąpiły między zaistniałymi a spisnymi wydarzeniami, w tym narosłe przez lata stereotypy, mity, osobiste uprzedzenia czy emocje związane z okupacją sowiecką oraz przemiany identyfikacji kulturowej (idące z reguły w kierunku wzmocnienia poczucia polskości) autorów wspomnień. Nie oznaczało to bynajmniej jednoczesnej rezygnacji z próby obiektywnego opisu zjawiska zderzenia kultur i ze wskazania obiektywnych uwarunkowań analizowanych treści świadomości społecznej. W tym względzie niezbędne było uzupełnienie badań własnych o źródła archiwalne pochodzące między innymi z dokumentów urzędowych czy artykułów prasowych w krytycznym opracowaniu historyków. Warto jednak podkreślić, że celem pracy nie była wierna rekonstrukcja wydarzeń czasu pierwszej okupacji sowieckiej w jej warstwie faktograficznej bądź jej uzupełnianie, lecz rekonstrukcja ich odbicia w świadomości społecznej ludności polskiej.

Rozpatrywany przypadek zderzenia kultur brał w badaniu pod uwagę jedynie jedną jego stronę – ludność polską. Uwzględnienie innych punktów widzenia (nie tylko ludności sowieckiej, ale także niepolskich grup etnicznych i narodowych zamieszkujących ziemie wschodniej Polski) na temat tych samych wydarzeń oraz postrzegania odmiennych elementów w obcym systemie społeczno-kulturowym byłoby niewątpliwie niezwykle ciekawe poznawczo i pozwoliłoby na precyzyjniejszy opis przebiegu zderzenia oraz rekonstruowanych tożsa-

mości kulturowych, wymagałoby to jednak osobnych, pogłębionych studiów.

Uzyskane wyniki

Charakter artykułu i postawione przed nim zadania nie pozwalają na dokładne omówienie wyników badanego przypadku zderzenia kulturowego metodą biograficzną¹⁰. W tym miejscu należałoby jedynie dokonać próby określenia skuteczności zastosowanej metody. Dzięki niej, jak sądzę, udało się wyczerpująco scharakteryzować pewien typ doświadczenia w określonych ramach czasowo-przestrzennych – zderzenie kulturowe polskości z sowieckością na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941. Kontakt między ludnością polską i sowiecką charakteryzował się zderzeniem dwóch systemów wartości, reguł kulturowych, sposobów interpretacji świata, mentalności. W jego rezultacie doszło między innymi do wzrostu samoświadomościowych elementów tożsamości kulturowej jego uczestników oraz wzrostu świadomości wyróżników kulturowych własnej i obcych grup kulturowych. W oparciu o strukturę postrzeganej przez Polaków u Sowietów odmienności kulturowej możliwe stało się skonstruowanie katalogu cech dwóch ujętych typologicznie kultur – sowieckiej i polskiej, co należy uznać za jeden z podstawowych efektów prezentowanych badań z użyciem metody biograficznej.

Na poziomie świadomości społecznej odmiennosc kulturowa dostrzegana w nowej rzeczywistości

¹⁰ Częstkowe wyniki badań zostały upublicznione m.in. w następujących artykułach: (Wysocki 2008a; 2009; 2010; 2011). Wszystkie wyniki badań będące rezultatem opisanego w artykule procedury ukażą w książce pt.: *Zderzenie kultur. Polskość i sowieckość na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1941 we wspomnieniach Polaków* (wyd. UMCS, Lublin 2013, 24 ark. wyd.).

dotyczyła wszystkich sfer systemu społeczno-kulturowego – techniczno-ekonomicznej, socjetalno-politycznej oraz symboliczno-ideologicznej. Obie zbiorowości w szczególności różniły się poziomem warunków materialnych, kompetencji technicznych, zaufania społecznego, instytucjonalnymi rozwiązaniami w dziedzinie gospodarki, polityki, oświaty, a także kulturą pracy, wzorami konsumpcyjnymi, normami regulującymi społeczne współżycie i wartościami kreującymi kształt hierarchii społecznej, relacjami między sferą prywatną a publiczną, stopniem zideologizowania tej ostatniej, stosunkiem do własności, władzy, religii, języka, jednostki i jej miejsca we wspólnocie czy rozumieniem pojęć równości, wolności, sprawiedliwości, ojczyzny, prawdy, piękna. O poczuciu obcości nowego systemu społeczno-kulturowego decydowało nie tylko pojawienie się nowych, nieznanych dotąd elementów (np. symbolika przestrzeni publicznej, nomenklatura partyjna, wychowanie ateistyczne, mityng), ale także inna organizacja elementów obecnych już w kulturze polskiej (np. dominacja własności społecznej nad prywatną, ograniczenie swobód obywatelskich, „odwrócenie” hierarchii społecznej), a przede wszystkim, w niektórych przypadkach, zmiana dotychczasowych ich funkcji (np. oświata, wybory do organów przedstawicielskich, upolitycznienie wyższych i średnich stanowisk kierowniczych niemal we wszystkich instytucjach formalnych).

Zderzenie kultur było zjawiskiem nie tylko przeżywanym (subiektywnym), ale także objawiło się obiektywnymi zjawiskami społecznymi wśród Polaków. W wyniku analizy zaliczono do nich między innymi dezintegrację społeczną i kulturową oraz pojawienie się ruchu społecznego o cechach natywizmu i kontrakulturacji. Krótkotrwałość

kontaktu kulturowego spowodowała, że nie stwierdzono pojawienia się w badanym przypadku zjawisk typu akulturacyjnego – jeśli proces ten będziemy odnosić do długotrwałego oddziaływania odmiennych kultur, prowadzącego do względnie trwałej zmiany wzorów kulturowych jednej lub obu kultur. Dyfuzja kulturowa, ze względu na barierę kulturową wynikającą z poczucia dużego dystansu ludności polskiej wobec sowieckości, miała charakter jednostronny i z reguły wiązała się z narzucaniem sowieckich, głównie formalnych, instytucji społecznych.

Analiza dynamiki zderzenia kulturowego wykazała natomiast, że po początkowym szoku kulturowym, będącym udziałem Polaków oraz szoku cywilizacyjnym, będącym udziałem Sowietów, jego uczestnicy z czasem zaczęli dostrzegać głębsze różnice między kulturą własną i obcą. Świadomość dystansu kulturowego dzielącego obie zbiorowości rodziła z czasem refleksję o zasadniczej nieprzystawalności sowieckiego porządku społecznego do kultury polskiej. Niezwykle ważnym elementem wpływającym na ocenę okupacji i świadomość tego, czym jest kultura sowiecka w stosunku do kultury własnej (polskiej), jakie istotne różnice kulturowe występują między sowieckością i polskością, był wybuch wojny niemiecko-sowieckiej w czerw-

cu 1941 roku. Z punktu widzenia ludności polskiej wejście wojsk hitlerowskich na tereny dotąd okupowane przez Sowietów było doświadczeniem domykającym świadomość przeżycia zderzenia kulturowego i jednocześnie utwierdzającym przekonanie o przynależności do zachodniego kręgu cywilizacyjno-kulturowego. Rozważania Kai Kaźmierskiej i Alicji Rokuszewskiej-Pawełek odnoszące się do właściwości (formy) autobiografii kresowych (użytych metodą wywiadu narracyjnego) z czasów pierwszej okupacji sowieckiej, a przyjęte w pracy jako mające zastosowanie również do badanego materiału empirycznego, każą jeszcze raz podkreślić, że na obraz Sowietów, stosunek do sowieetyzacji oraz charakterystykę sowieckości wyłaniającą się z analizowanych pamiętników istotny wpływ mógł mieć czas ich powstania. W założeniach metodologicznych, ze względu na brak dostatecznych informacji, przyjęto, jak to wyżej wyjaśniono, strategię analityczną, zgodnie z którą pamiętniki, mimo że napisane w różnych przedziałach czasowych, nie miały istotnego wpływu na ich treści. Obserwacje poczynione w trakcie badania potwierdziły słuszność tego wyboru. Nie stwierdzono bowiem istotnych różnic w doświadczaniu zderzenia kulturowego (ani w aspekcie dynamicznym, jak i strukturalnym). Kwestie te wymagają jednak osobnych, dokładniejszych badań.

Bibliografia

Allport Gordon W. (1942) *The Use of Personal Documents In Psychological Science*. New York: Social Science Research Council.

Babiński Grzegorz (2004) *Metodologia a rzeczywistość społeczna. Dylematy badań etnicznych*. Kraków: Nomos.

Boksański Zbigniew (1996) *Obrazy innych etnicznych a tożsamość narodowa* [w:] Czyżewski Marek, Piotrowski

Andrzej, Rokuszewska-Pawełek Alicja, red., *Biografia a tożsamość narodowa*. Łódź: Katedra Socjologii Kultury Uniwersytetu Łódzkiego.

Burszta Jerzy, Jasiewicz Zbigniew (1962) *Zderzenie kultur na ziemiach zachodnich i północnych w świetle materiałów ze wsi koszalińskich*. „Polska Sztuka Ludowa”, nr 4(16), s. 197–220.

- Chałasiński Józef (1931) *Drogi awansu społecznego robotnika*. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha.
- (1938) *Młode pokolenie chłopów*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza Pomoc Oświatowa.
- Chodak Jarosław (1999) *Perspektywy orientacji historycznej we współczesnej socjologii polskiej*. „Przegląd Humanistyczny”, nr 1, s. 5–12.
- Czyżewski Marek, Piotrowski Andrzej, Rokuszewska-Pawełek Alicja, red., (1995) *Biografia a tożsamość narodu*. Łódź: Katedra Socjologii Kultury UŁ.
- Dobrowolski Kazimierz (1952) *Zderzenie kultur*. „Lud”, t. 39, s. 102–109.
- Frankfort-Nachmias Chava, Nachmias David (2001) *Metody badawcze w naukach społecznych*. Przełożyła Elżbieta Hornowska. Poznań: Zysk i s-ka.
- Gross Jan Tomasz (1999) *Studium zniewolenia. Wybory październikowe 22 X 1939*. Kraków: Universitas.
- Helling Ingeborg K. (1990) *Metoda badań biograficznych* [w:] Jan Włodarek, Marek Ziółkowski, red., *Metoda biograficzna w socjologii*. Przełożyli Krystyna Drożdżal i Jan Włodarek. Warszawa-Poznań: PWN, s. 13–39.
- Jasiewicz Krzysztof (1998) *Zagłada polskich Kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941. Studium z dziejów zagłady dawnego narodu politycznego*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Każmierska Kaja (1999) *Doświadczenia wojenne Polaków a kształtowanie tożsamości etnicznej. Analiza narracji kresowych*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- Kłoskowska Antonina (2005) *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kolasa-Nowak Agnieszka (2001) *Socjolog w badaniu przeszłości. Koncepcja socjologii historycznej Charlesa Tillyego*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Krzysztofek Kazimierz (1995/1996) *Zderzenia kulturowe w Polsce lat 90*. „Transformacje”, nr 1–2(7–8), s. 108–120.
- Kwaśniewski Krzysztof (1982) *Zderzenie kultur. Tożsamość a aspekty konfliktów i tolerancji*. Warszawa: PWN.
- Lutyński Jan (1983) *Metodologiczne problemy użytkowania autobiografii w badaniach społecznych* [w:] *Naród – kultura – osobowość. Księga poświęcona Profesorowi Józefowi Chałasińskiemu*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- (1994) *Metody badań społecznych. Wybrane zagadnienia*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Mayntz Renate, Holm Kurt, Huber Peter (1985) *Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej*. Przełożyła Wanda Lipnik. Warszawa: PWN.
- Miles Matthew B., Huberman A. Michael (2000) *Analiza danych jakościowych*. Przełożył Stanisław Zabielski. Białystok: Trans Humana.
- Myśliwski Wiesław, red., (1991) *Wschodnie losy Polaków t. I–IV*. Łomża: Oficyna Wydawnicza Stopka.
- Nowicka Ewa (1972) *Bunt i ucieczka. Zderzenie kultur i ruchy społeczne*. Warszawa: PWN.
- Rokuszewska-Pawełek Alicja (2002) *Chaos i przymus. Trajektorie wojenne Polaków – analiza biograficzna*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Silverman David (2007) *Interpretacja danych jakościowych*. Przełożyła Małgorzata Głowacka-Grajper. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sołoma Luba (1999) *Metody i techniki badań socjologicznych. Wybrane zagadnienia*. Olsztyn: Wydawnictwo UWM.
- Szacki Jerzy (2006) *Socjologia historyczna* [w:] Aleksandra Jasińska-Kania i in., red., *Współczesne teorie socjologiczne. Tom II*. Warszawa: Scholar, s. 1064–1065.
- Szczepański Jan (1973) *Odmiany czasu teraźniejszego*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Sztompka Piotr (1988) *Historyzm w tradycji socjologii polskiej*. „Studia Socjologiczne”, nr 2, s. 5–19.
- (2002) *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków: Znak.

Tarczyński Andrzej (2001) *Wartości i postawy w obliczu zderzenia systemów kulturowych. Hiszpańscy zdobywcy XVI wieku wobec Nowego Świata*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Akademii Bydgoskiej.

Thomas William I., Znaniecki Florian (1976) *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1–5, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

Wysocki Artur (2008a) *Humor jako składnik zderzenia kulturowego na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w okresie pierwszej okupacji sowieckiej 1939–1941*. „Studia Białorutenistyczne”, t. 2, s. 101–142.

----- (2008b) *Problematyka zderzenia kultur w socjologii i antropologii*. „Annales UMCS. Sectio I. Philosophia – Sociologia”, vol. 33, s. 23–41.

----- (2009) *Zderzenie kultur na ziemiach wschodnich II RP w latach 1939–1941 na przykładzie sowieckiego systemu edukacji* [w:] Barbara Myrdzik, Małgorzata Karwatowska, red., *Dialog kultur w edukacji*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 166–176.

----- (2010) *Sowiecka polityka religijna i reakcje na nią Polaków na ziemiach wschodnich II RP w latach 1939–1941* [w:] Wojciech Polak i in., red., *Kościół w obliczu totalitaryzmów. Zbiór studiów dla uczczenia XXV rocznicy męczeńskiej śmierci Księdza Jerzego Popiełuszki*. Toruń 16–17 X 2009 r. Toruń: Oficyna Wydawnicza Finna, s. 96–104.

----- (2011) *Wyniki sawietyzacji zachodniebielaruskich i zachodnieukraińskich ziem u 1939–1941 g. z perspektywy sutykniennija kultur*. „Belarusian Historical Review”, t. 18, s. 1–2 (34–35), s. 141–185.

Cytowanie

Wysocki Artur (2013) *Badanie zderzenia kultur metodą biograficzną*. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 9, nr 4, s. 152–166 [dostęp dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: <www.przegladsocjologiijakosciowej.org>.

Using the Biographical Method in Clash of Cultures Research

Abstract: The paper presents theoretical and methodological foundations for studying the historical case of the clash between Polish and Soviet cultures on the eastern lands of the II Republic of Poland in 1939–1941. The study, based on secondary sources (memoirs), was conducted with the use of biographical method. The first part of the paper dwells on the historical context of the study, covering the period of the first Soviet occupation, as well as presenting the adopted theoretical perspective – the category of cultures clash. In the second part, the sources used in the research are characterized, as well as the way of using the biographical method and the course of the research procedure are presented. The most important results of the case study of cultures clash based on the biographical method are introduced in the conclusion.

Keywords: clash of cultures, biographical method, Polishness, Sovietness, cultural identity